

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda cümə məktəblərinin fəaliyyəti

Adilə Rasim qızı Xəlilova
Bakı Qızlar Universiteti
E-mail: adelya.khalil@bk.ru

Rəyçilər: p.ü.e.d., prof. İ.H. Cəbrayılov,
p.ü.f.d., dos. G.V. Sultanova

Açar sözlər: Azərbaycan, XX əsr, təhsil, cümə məktəbi, fəaliyyət

Ключевые слова: Азербайджан, XX век, образование, пятничная школа, деятельность

Key words: Azerbaijan, XX century, education, friday school, activity

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın iqtisadi inkişafında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi, neft sənayesində və kənd təsərrüfatında yüksəliş oldu, daxili və xarici ticarət sürətlə inkişaf etdi. Bu dövrdə Bakı böyük sənaye mərkəzi və Zaqafqaziyanın əhəmiyyətli dəmir yolu qovşağı idi. Neft sənayesinin yüksəlişi bütün Azərbaycan ərazisində bir sıra digər sahələrin intensiv inkişafına səbəb olur. Yüngül sənaye filialları təkcə Bakıda deyil, Gəncə, Şəki, Şuşa və digər şəhərlərdə də yaradılır. Rus dilini və müasir texnologiyadan istifadə etməyi bilən savadlı insanlara ehtiyac var idi. Hökumət öz növbəsində, dövrün tələblərinə uyğun olaraq, yetkin əhaliyə ümumi, texniki və ya peşə təhsili verəcək müxtəlif məktəblərin və kursların açılmasına şərait yaratmalı idi. Ölkədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi dəyişikliklər, çarizmin məktəb siyasətinin vəzifələri təhsil sistemində dəyişikliklərə səbəb olur. XIX əsrin 60-90-cı illərində sosial pedaqoji hərəkatın təsiri altında məktəblər ölkənin sosial-iqtisadi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılır. Yeni tipli təhsil və tərbiyə mərkəzlərinin, xüsusən də rus məktəblərinin fəaliyyət göstərməsi, dövrü nəşrlərin yaradılması, “Əkinçi” qəzetinin Azərbaycan dilində nəşr edilməsi, milli teatrın açılması cəmiyyətin mənəvi yenilənməsi üçün əhəmiyyətli təkan idi. Bu dövrdə rus elmi və mədəniyyəti Azərbaycanda və onun nümayəndələrində ictimai düşüncənin inkişafına faydalı təsir göstərdi.

Sənayenin və kənd təsərrüfatının inkişafını təşviq etmək, ixtisaslı işçilər hazırlamaq və onlara ilkin savadlarını öyrətmək üçün Azərbaycanda bazar və axşam məktəbləri, eləcə də böyük yüklər üçün kurslar yaradılmağa başlandı. Yetkin əhalinin elm və təhsilə cəlb edilməsi üçün təhsil müəssisələrinin açılması bir tərəfdən sənayeçilərin - fabriklərinin maraqlarına xidmət edirdi, digər tərəfdən də savadsız işçilərin xeyrinə idi. Neftin və digər sənaye sahələrinin inkişafı nəticəsində, gəlir əldə etmək üçün, o vaxt müasir qabaqcıl texnologiyalar və avadanlıqlardan geniş istifadə olunurdu. Bununla belə, bu cür məşinlərdə işləmək təcrübəsi olmayan işçilər ya sağlamlıqlarına ziyan vurmuş, ya da avadanlıqları sıradan çıxarmışlar. Buna görə də, sahibkarlar lazımlı işçi qüvvəsini kənardan, Rusiyanın müxtəlif bölgələrindən cəlb etmək məcburiyyətində qaldılar. Ancaq bu, sahibkarlar üçün sərfəli deyildi, çünki onlardan yüksək xərc tələb edirdi, fabriklərinin yerli işçiləri münasib qiymətə işə götürməsi və onlara yeni texnikadan istifadə etməyi öyrətməsi daha sərfəli idi. Sahiblərin daha az maliyyə mənbəyi sərf etmək istəyi onları yeni təhsil müəssisələrinin açılmasını təşviq etməyə məcbur etdi. Bu dövrdə təhsil müəssisələri neft maqnatlarının, şəhər rəhbərlərinin, Bakı Neft Sənayeçiləri Konqresi Şurasının, xeyriyyə cəmiyyətlərinin, Rusiya texniki cəmiyyətinin Bakı şöbəsi-

nin, müxtəlif təşkilatların və ayrı-ayrı şəxslərin köməyi sayəsində fəaliyyət göstərirdi. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi üçün işçilərin təhsili böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu dövrdə işçilərin texniki biliklərlə tanış olması yalnız rus dilini bilməklə mümkün idi. Bütün bu tədbirlərin həyata keçirilməsində Xalq Təhsil Nazirliyi də mühüm rol oynadı.

Təsadüfi deyil ki, təhsil müəssisələrinin rəhbərləri fəhlə və sənətkarlar üçün axşam kursları və bazar günü məktəblərinin açılmasının, bu təhsil müəssisələrinin işinin təşkili üçün müvafiq vəsaitin ayrılmasının vacibliyini qeyd edərək dəfələrlə Xalq Təhsil Nazirliyinə müraciət etmişlər. Müraciətlərində digər təhsil müəssisələri ilə birlikdə lazımı biliklərin geniş kütlələr arasında yayılmasına kömək edən kursların açılmasının vacibliyini qeyd etdilər. Bu təhsil müəssisələri müvafiq sahədə xüsusi təhsil almamış sənətkarlara, yaşı texniki və ya peşə məktəblərinə daxil olmağa icazə verməyən sənətkarlara kömək göstərdikləri tanındı. Mövcud vəziyyəti nəzərə alaraq bu kursların açılması üçün müvafiq vəsaitin ayrılmasını məqsədəuyğun hesab edərək Xalq Təhsil Nazirliyi bu işin həllini öz üzərinə götürdü. Əhalinin maarifləndirilməsi naminə çalışan təhsil müəssisələri arasında bazar günü məktəbləri də var idi. Yalnız bazar günləri fəaliyyət göstərdikləri üçün bu adı aldılar. Bakıda ilk bazar günü məktəbi ibtidai sinif müəllimi Zotikov-Pisadze tərəfindən 1862-ci il aprelin 29-da kazarma batalyonu üçün qurulmuşdu, lakin bu məktəb dini qərəzli idi və bu səbəbdən burada hərbiçilərə yalnız ilahiyət öyrədilirdi. 13 dekabr 1881-ci ildə Şamaxı şəhərindəki şəhər məktəbində bazar günü məktəbi fəaliyyətə başladı. Məktəb iki bölmədən - Azərbaycan və Rus bölmələrindən ibarət idi, burada şagirdlərə əsasən oxumaq və yazmaq öyrədilirdi, təhsil bir il davam edirdi. Bakıda 1893-cü ildə Qara şəhərdə bazar günü məktəbi açıldı və Nobel qardaşları cəmiyyətinin nəzdində fəaliyyət göstərdi (1).

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində bazar günü məktəbləri ilə yanaşı cümə məktəbləri də Azərbaycanın yetkin əhalisinin təhsilində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Cümə məktəbləri böyük üçün məktəblərin açılması haqqında qanuna, habelə əhalinin rus olmayan hissəsi üçün ibtidai məktəblərin açılmasına dair ümumi nizamnaməyə əsasən təsdiq edildi. Xalq Təhsil Nazirliyinin 14 avqust 1899-cu il tarixli əmri birbaşa cümə məktəbləri ilə əlaqədar idi. Yuxarıda qeyd olunan əmr savadsız əhaliyə rus dilinin öyrədilməsi məqsədi ilə cümə məktəblərinin açılmasını nəzərdə tuturdu. Bu məsələ 1 noyabr 1907-ci il tarixli "Başqa millətlər üçün ibtidai məktəblər haqqında qanun"un 13-cü bəndində də qaldırılmış, böyük üçün təhsili üçün yeni təhsil müəssisələrinin açılmasının məqsədəuyğun olduğunu vurğulamışdır. Bu cür təhsil müəssisələri arasında bazar məktəbləri ilə yanaşı, cümə məktəbləri də təsnif edildi (3).

Cümə məktəblərinin açılması üçün təsirli tədbirlər 1906-cı ildə alındı. Bakı şəhərinin bir qrup müsəlman əhalinin cümə günləri işdən azad edildiyini nəzərə alaraq, həmin gün məktəbə getmələri üçün şəhər rəhbərliyinə müraciət etdilər. Elm və təhsilin əhəmiyyətini anlayan əhalinin müsəlman hissəsi təhsil almaq ümidi ilə cümə məktəblərinə böyük həvəslə qatıldı. Belə ki, 28 oktyabr 1906-cı ildə məktəb komissiyası əhalini oxumağa cəlb etmək, cümə məktəbi açmaq təklifi ilə Bakı şəhər rəhbərliyinə məktub tərtib etdi. Bakı şəhər rəhbərliyi təklifi dəyərləndirdi və həmin il noyabrın 16-da cümə məktəblərinin fəaliyyəti üçün vəsait ayrılmasına icazə verildi. Cümə məktəbləri əslində 1906-cı ilin oktyabrında açılan IV Rus-Azərbaycan məktəbində yaradılmışdır. Məktəbə IV Rus-Tatar məktəbinin müəllimi Əli Terequlov rəhbərlik edirdi. Adətən cümə məktəbləri bazar günü məktəbləri modelində yaradılırdı, nə tədris proqramı, nə də proqram baxımından, nə də ki digər ümumi məsələlərdə bazar məktəblərindən çox da fərqlənmirdi. Bu məktəblərdə, eləcə də bazar günləri təhsil pulsuz idi. Cümə məktəblərində dərslər həftədə bir dəfə - dini bayramlar istisna olmaqla, cümə günləri, oktyabrın əvvəlindən mayın ortalarına qədər keçirilir, dərslər qrup halında aparılırdı.

Cümə məktəblərinin 1908-1909-cu tədris ili hesabatlarını nəzər yetirsək, hesabat dövründən əvvəl yalnız beş qrup olduğunu, yanvar ayından etibarən qrupların sayının 6-ya yüksəldiyini görürük. Sentyabr ayında cümə məktəbi kurslarına yazılanların sayı 152, yanvarda 260, dərs ilinin sonunda şagirdlərin sayı 278 nəfərə çatmışdı. Növbəti il axşam kurslarının açılması və bəzi şagirdlərin bu kurslara getməsi nəticəsində Cümə məktəblərində şagirdlərin sayı 50-yə düşdü. Lakin bu kursların ödənişli olması səbəbindən bir müddət sonra cümə məktəbinə qayıtdılar. Cümə məktəblərinin açılması müsəlman əhalisi üçün nəzərdə tutulsa da, şagirdlərin etnik tərkibi fərqli idi. Beləliklə, 1908-1909-cu tədris ilində 278 nəfərdən 245 nəfəri tatarlar (yəni azərbaycanlılar), 20 nəfəri iranlı, 8 nəfəri ləzgi idi. Onların arasında kiçik tacirlər, sənətkarlar, zərgərlər, dərzilər, bərbərlər, dülgərlər, dəmirçilər, bağbanlar, eləcə də digər peşə nümayəndələri var idi. Onların yaş göstəriciləri belə idi: 15-20 yaş - 173 nəfər, 21-25 yaş - 69 nəfər, 26-30 yaş - 26 nəfər, 31-40 yaş - 11 nəfər (2).

1909-cu ilin əvvəlinə qədər cümə məktəblərində ayda cəmi üç dəfə dərs olurdusa, fevral ayından etibarən dərslərin sayı beşə çatdırıldı. Təbii ki, bu, şagirdlərin bu məktəbə axınını təmin etmək cəhdi idi. Şagirdlərin öz istəkləri nəzərə alınaraq bu məktəblərdə Azərbaycan və rus dilində riyaziyyat öyrədilirdi. İslam tarixi ilə bağlı mühazirələr tatar dilində (Azərbaycan dili) oxunmuşdur. Şagirdlər rus dilini öyrənməyə can atırdılar. Rus və Azərbaycan dilləri dərslərində digər bilik sahələrindən olan məlumatlar söhbət şəklində aparılırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məktəblərin işi tədris vəsaitlərinin və müəllim heyətinin olmaması ilə çətinləşdi. Maddi imkanların olmaması məktəbə və axşam kurslarına yeni müəllimlərin dəvət edilməsini qeyri-mümkün edirdi. Z.Aslanov, M.Hacıbababəyov, G.Zeynalov, M.Axundov, Y.Talibzadə, V.İsmayılov, M.Mustafayev, B.Əfəndiyev axşam kurslarının yüksək savadlı müəllimlərindən idi. Bu məktəblərin saxlanması üçün ayrılan ildə 400 rubl yalnız yoxsul şagirdləri lazımı dərs ləvazimatları və dərsliklər ilə təmin etmək üçün xərclənirdi.

Cümə məktəblərinin təşkilində və fəaliyyətində bir sıra çatışmazlıqlar var idi. Belə ki, cümə məktəblərinin həll olunmamış digər problemi onlarda vahid tədris proqramlarının olmaması idi. Müəllimlər üzərində gündəlik nəzarət zəif idi, məktəblərdə dərslər dinləyicilərin maraqları nəzərə alınmaqla aparılırdı. Bu səbəbdən təhsilin keyfiyyəti aşağı səviyyədə qaldı. Cümə məktəblərində tədris vasitələri olaraq aşağıdakı kitablardan istifadə edilmişdir: M.Mahmudov "Müsəvvər türk əlifbası və ilk qiraət", R.Əfəndiyev "Uşaq bağçası", Çernyaevski "Ana dili" və s. Məktəblərdə kiçik kitabxana da var idi. Beləliklə, yuxarıda sadalanan çatışmazlıqlara baxmayaraq, əminliklə qeyd edə bilərik ki, cümə məktəbləri qısa müddət ərzində əhali arasında populyarlıq qazanmış və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan əhalisinin təhsil səviyyəsinin yüksəlməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Məqalənin aktuallığı. XX əsrin əvvəllərində təhsildə, xüsusilə də əhalinin maarifləndirilməsində mövcud olan problemlərin aradan qaldırılmasında cümə məktəblərinin rolu danılmazdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, XX əsrin əvvəllərində cümə məktəblərinin fəaliyyətinin əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Araşdırılan dövrün təhsil sferasında cümə məktəblərinin fəaliyyəti əhəmiyyətli olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva G. XIX-XX əsrin əvvəllərində şimali Azərbaycanda rusdilli təhsil: Tarix üzrə fəls. d.ru. ...dis. Bakı, 2014, 187 s.
2. Əbdülov Ə. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda orta təhsilin inkişafı: (1900-1920-ci illər). Ped.e.n. ... dis. avtoref. Bakı, 2007. 22 s.
3. Tağıyev Ə. XIX əsrin axırları - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xalq maarifi. Bakı, 1958, 39 s.

A.P. Халилова

Деятельность пятничных школ в Азербайджане в начале XX века

Резюме

В начале двадцатого века на развитие пятничной школы в Азербайджане положительное влияние оказали русская культура и педагогика, что можно рассматривать положительно с учетом геополитической ситуации. В то время развитие капитализма, растущая потребность общества и государства в квалифицированных кадрах способствовали расширению школьной сети в Азербайджане и увеличению количества учеников.

A.R. Khalilova

Activities of friday schools in Azerbaijan in the early twentieth century

Summary

At the beginning of the 20th century, the development of the Friday school in Azerbaijan was positively influenced by Russian culture and pedagogy, which could be viewed positively, given the geopolitical situation. At that time, the development of capitalism, the growing need of society and the state for qualified personnel helped to expand the school network in Azerbaijan and increase the number of students.

Redaksiyaya daxil olub: 29.09.2021